

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

International Advisory Board

Kamani Perera Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania	George - Calin SERITAN Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi	More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India Ex - VC. Solapur University, Solapur	Iresh Swami Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University,Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra Maulana Azad National Urdu University
	Sonal Singh, Vikram University, Ujjain	

GRT**Golden Research Thoughts**

भारतातील शेतक-यांच्या आत्महत्या

प्रा. सुरेश सिताराम नाळे

आय. सी. एस. महाविद्यालय, खेड ता. खेड, जि. रत्नागिरी.

सारांश

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अनन्य साधारण महत्व आहे. शेती व्यवसाय हा पुरातन काळापासून केला जातो. आजही देशाच्या आर्थिक विकासात शेती महत्वाची भूमिका बजावते. परंतु, शेतक-यांच्या आत्महत्या हा एक अतिशय महत्वाचा भाग शेतीपुढे आव्हान म्हणून उभा आहे. शेतक-यांच्या आत्महत्या दिवसेंदिवस वाढत चालल्याचे दिसून येते.

प्रस्तावना

भारतीय शेती ही मुळातच अविकसित असून भारतातील शेतक-यांची आर्थिक स्थिती १०-१५ टक्के शेतकरी सोडले तर दारिद्र्याची राहिली आहे. चांगले पीक आले तरी त्यात फरक पडत नाही कारण चांगले पीक आले की शेतमालाचे भाव पडतात. शेती अजूनही पारंपारिक पद्धतीनेच केली जाते. शेताच्या धारणक्षेत्रांचा आकार लहान आहे व शेते विखुरलेली आहेत. पाऊस निश्चित पण शेती पावसावर अवलंबून आहे. पिकांवर पडणारे रोग, कमी-जास्त पाऊसमान, प्रतिकूल हवामान यामुळे शेतीत अनेक अडथळे येतात.

जमिनीचे वेगवेगळे भौगोलिक स्थान व सुपीकतेमधील फरक यामुळे जमिनीचे मूल्य ठरविणे हा एक गुंतागुंतीचा भाग बनतो. विहीर खोदणे किंवा मोठा खर्च करणे हे फायदेशीर ठरेलच याची खात्री नसते व त्यामुळे जमिनीचा कर्ज देण्यासाठी हमी किंवा जामीन म्हणून उपयोग करण्यात अडचणी येतात. या गरीब लोकांकडे स्वतःच्या फारशा बचती नसतात त्यामुळे एक जमिनीचा तुकडा सोडला तर कर्जाला हमी म्हणून त्यांच्या जवळ तारण नसते. तारणाअभावी शेतक-याला फारसे कर्ज मिळत नाही. कर्ज नसल्यामुळे शेती अविकसित राहते. त्यामुळे शेतक-यांची आर्थिक स्थिती व

राहणीमानाचा दर्जा दिवसेंदिवस घसरत आहे. शेतीचे उत्पन्न अतिशय अल्प त्यामुळे कर्जबाजारीपणा सातत्याने वाढत आहे.

गोरवाला कमिटीने भारतीय शेतक-यांच्या कर्जबाजारीपणाबद्दल म्हटलेच आहे की, भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो, कर्जात जगतो आणि कर्जातच मरतो. ;शब्दकपंद थंतउमत पे इवतद पद कमइजए ीम सपअम पद कमइज दक कपमे पद कमइजशुद्धते काही खोटे नाही. वर्तमान स्थितीत होणा-या आत्महत्या पाहता या विधानाला अधिकच बळकटी येते.

उद्दिष्टे:

१. शेतक-यांच्या आत्महत्येची कारणे अभ्यासणे.

२. शेतक-यांच्या आत्महत्येवर उपाययोजना सुचविणे.

शेतक-यांच्या आत्महत्येची कारणे:

१९६७ ते २०११ या कालावधीतील वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके व नियतकालिकांमधील साहित्याचा आढावा घेतल्यास शेतक-यांच्या आत्महत्येची कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. कर्जबाजारीपणा:

कर्जबाजारीपणा हे शेतक-यांच्या आत्महत्येमागचे प्रमुख कारण यामध्ये दिसून येते. यामध्ये कर्ज परत न केल्यामुळे बँकेने केलेल्या जप्तीच्या भितीमुळे शेतक-यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. अलीकडे सहकारी पतसंस्थांचे जाळे सर्वत्र विखुरलेले असले तरी सावकारांचे वर्चस्व कमी झालेले नाही. सावकारांच्या पाशातून मुक्ती मिळविण्यासाठी कित्येक शेतक-यांनी आत्महत्या केल्या.

२. नैसर्गिक आपत्ती:

पूर, अवर्षण, भूकंप, दुष्काळ, पिकांवरील रोगराई यामुळे उत्पन्न नष्ट झाले त्यामुळे अनेक शेतक-यांनी आत्महत्या केल्या.

३. दारिद्र्य:

शेतकरी मुळातच दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात जीवन जगतो. गरीब असल्यामुळे त्याच्या जीवनावर राजकीय, आर्थिक धोरणाचा मोठा परिणाम घडून येतो. २००४ या वर्षात संख्यात्मक विशेषणावरून गरिबीमुळे एकूण ४०४ स्त्री-पुरुषांनी आत्महत्या केल्या.

4. सरकारी धोरण:

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने स्वीकारलेले शेतीविषयक धोरण, आजपर्यंत राबविलेली नीती, योजना यांच्या परिणामातून शेतीची बिकट अवस्था झाली. १९६९ नंतर निर्याताभिमुख, मुक्त अर्थव्यवस्थेचे तत्व समोर ठेवून सार्वजनिक क्षेत्रातील सरकारी गुंतवणूक कमी करीत, शेतीला पूरक धोरण न ठेवता खाजगीकरणाचे तत्व पुढे रेटत राहिल्याने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या.

5. सदोष कर्ज योजना आणि आत्महत्या:

पीक कर्ज योजना व पीक विमा योजना यामधील दोषांमुळे अनेक शेतकरी आत्महत्या करण्यास बळी पडतात.

6. सावकार:

भारतात ग्रामीण वित्त पुरवठ्यात सावकारी कर्ज हा एक प्रश्न निर्माण झालेला आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचे राहणीमान अत्यंत खालच्या पातळीवर आहे. विस्तृत ग्रामीण भागात दारिद्र्य पसरलेले आहे. ग्रामीण भागात बहुसंख्य लोक कर्जाच्या ओझ्याखाली दबले गेले आहेत. देश स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण कर्जबाजारीपणा कमी होण्याऐवजी वाढला गेल्याचे दिसते. याला अनेक कारणे जबाबदार आहेत. उदा. किंमत पातळीत होत असलेली वाढ, मोठ्या जमीनदारांनी अल्पभूधारकांजवळील जमिनी काढून घेतल्यामुळे शेतमजुरांच्या संख्येत झालेली वाढ, ग्रामीण भागातील वाढता बेरोजगार इ.

भारतात तर आज कर्जबाजारीपणा सतत वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे जमिनीवर अतिरिक्त ताण पडत आहे. परिणामतः जमिनीचे विभाजन व बिनकिफायतशीर धारणक्षेत्राच्या संख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. शेतीची दर हेक्टरी अल्प उत्पादकता, शेतीचे पावसावरील अतिरिक्त अवलंबित्व, वारंवार पिके बुडणे, शेतमालाची अकार्यक्षम विक्री व्यवस्था, अतिशय लहान भूधारकाच्या बाबतीत जमीन महसुलाचे अतिरिक्त ओझे, रूढी-परंपरेमुळे धार्मिक कार्यक्रमांवर अतिरिक्त खर्च, मद्याकाचे सेवन करण्याच्या व अन्य घातक सवयींचे प्राबल्य, कुटीर उद्योगांचा अभाव त्यामुळे रोजगाराच्या संधीचा अभाव, वडिलोपार्जित कर्ज फेडणे, ग्रामीण भागातील गरीब लोकांमधील निरक्षरता व अपरंपार दारिद्र्यामुळे त्यांची पिढवणूम करणा-या सावकाराचे प्राबल्य, अनिश्चित शेती उत्पन्न इ. कारणामुळे ग्रामीण भागातील शेतकरी कर्जबाजारी होत गेलेला आहे.

ग्रामीण भागात सावकारी कर्जावरील व्याजदर अधिक प्रमाणात आकारतात कारण शेतकऱ्यांकडून बँकाचे किंवा सहकारी पतसंस्थेचे कर्ज थकल्यामुळे त्यांना बँका पुन्हा कर्ज देत नाही. परिणामतः शेतकऱ्याला सावकार तारण हाच एकमेव कर्ज देणारा मार्ग असतो. सावकार तारण घेतांना बहुदा ऋणकोने कर्ज परतफेड केली नाही तर आपोआप ती जमीन सावकार लुबाडतो, ही वस्तुस्थिती आजही आहे. त्यामुळे अनेक गरीब शेतकरी भूमिहीन झाल्याचे चित्र आपणास पहावयास मिळते.

सावकाराचे अस्तित्व

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतातील शेतकऱ्यांच्या वित्तीय गरजा भागविण्यासाठी अधिक लक्ष दिले जात असले तरी सावकारी कर्जाचे प्रमाण पूर्णतः घटलेले नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या वित्तीय गरजा समाधानकारक रीतीने भागविल्याशिवाय भारताच्या ग्रामीण लोकजीवन समृद्ध करता येणे शक्य होणार नाही. या दृष्टीने सहकारी पतपेढ्यांवर व बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांवर तसेच व्यापारी बँकांच्या शाखा विस्तारावर भर देण्यात आला आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला केल्या जाणा-या वित्तपुरवठ्यातील सावकाराकडून केल्या जाणा-या वित्त पुरवठ्याचा हिस्सा वाढविण्याचा प्रयत्न शासनाकडून केला जात आहे. काही प्रमाणात ग्रामीण पतपुरवठ्यांचे पर्यायी मार्ग उपलब्ध करून देण्यामुळे सावकारांची संख्या कमी करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. परंतु भारतातील लक्षावधी खेड्यांच्या वित्तीय गरजा भागविण्यासाठी आणखी किती काळ लागतो ते नक्की सांगता येणे अवघड आहे. त्यामुळे दरम्यानच्या काळात सावकार आपले स्थान टिकवून आहे. अनेक भागात आज ही सावकार ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा एक अविभाज्य भाग बनला आहे. मात्र सावकाराच्या या पाशातून सुटका करण्यासाठी सरकारने लक्ष घालून नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे.

सावकारी किंवा संस्थात्मक कर्जाचा बोजा शेतकऱ्यांवर सतत वाढत आहे. मात्र शेतीतून मिळणारे उत्पादन अनिश्चित स्वरूपाचे आहे. ब-याचदा कोणत्या ना कोणत्या कारणाने पिके वायाच गेलेली दिसतात. परिणामी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढलेल्या दिसतात.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमुळे शेतकरी स्पर्धेत ओढला गेला आहे. तो उत्पादन करण्यासाठी कर्ज काढीत आहे. बाजारावर त्याचे नियंत्रण नाही. त्यामुळे शेतमालाला योग्य ती किंमत मिळत नाही. हे आजचे वास्तव आहे. मध्ययुगात शेतकऱ्यांना जगण्याचे कोणतेही हुकुमी साधन नव्हते. दारिद्र्य, जुलूम आणि शोषण यामुळे आत्महत्या करणे किंवा वेडे होणे एवढेच त्यांच्यासाठी वाढून ठेवलेले होते. अशा काळात संत मंडळींनी शेतकऱ्यांना आत्महत्येपासून आणि मानसिक विकृतीपासून वाचविलेले आहे. त्यांना जगण्याचे प्रयोजन देऊन जगणे शिकविलेले आहे.

7. जागतिकीकरण व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

भारतीय शेतीच्या आर्थिक चित्रावर धावती नजर टाकली तर सहज लक्षात येते की, भारतात लहान शेतकऱ्यांचे प्रमाण ६० टक्के आहे. मध्यम शेतकऱ्यांचे प्रमाण ३० टक्के आहे आणि मोठ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण १० टक्के आहे. त्यामुळे नवीन आर्थिक धोरणाचा फटका लहान शेतकऱ्यांना बसला आहे. जागतिकीकरणात बी-बियाणे, खते, औजारे यांच्या भरमसाठ प्रमाणात किंमती वाढल्या आहेत. पाऊस वेळेवर पडत नाही म्हणून दुष्काळांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढत आहे.

अनेक शेतकरी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या धोरणांमुळे भूमिहीन झाले आहेत. याचाच परिणाम म्हणून शेतकरी आत्महत्या करीत

आहेत. महाराष्ट्रात विशेषतः विदर्भात आत्महत्यांचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. आत्महत्यांचे हे फक्त संख्यात्मक वाढते प्रमाण नसून शेती वित्तपुरवठ्यांच्या प्रश्नांची तीव्रता वाढल्याचे ते लक्षण आहे. एकंदरीतच, शेतकऱ्यांची आत्महत्या हा केवळ एक आजार नसून एका अत्यंत भीषण आजाराचे ते फक्त एक लक्षण आहे. हे सरकारच्या वित्तसंस्थांच्या व व्यापक समाजाच्या जेव्हा लक्षात येईल तेव्हाच या प्रश्नांचे गांभीर्य खऱ्या अर्थाने समजू शकेल.

भारतीय व सार्वजनिक पातळीवरून काही दशके प्रयत्न केल्यानंतरही शेतकरी सावकारी पाशातून मुक्त का होत नाही याची मूलभूत कारणे शोधणे हे सर्वच संबंधितांना अंतर्मुख करणारे ठरेल. शेतीसाठी कर्जाची आवश्यकता, वित्तीय संस्थांचा अपुरेपणा व अनियमितता, शेतकऱ्यांची कर्ज परतफेडीची असमर्थता आणि त्यातून सावकाराच्या आहारी जाण्याची अपरिहार्यता या चार बिंदूंना शेतकऱ्यांचा आत्महत्यांचा प्रश्न वेढलेला आहे. प्रश्नांचं हे समग्र स्वरूप समजावून घेण्यात टाळशेतकऱ्यांना पीक कर्ज ग्रामीण स्तरावरील सेवा सहकारी संस्थामार्फत देण्यात येते. या संस्थांना जिल्हा मध्यवर्ती बँकेकडून पैसे मिळतात. सहकारी बँकेला नाबाई या शिखर संस्थेकडून पुनर्अर्थसहाय्य योजनेतून पैसा मिळतो. नाबाईचा व्याजदर अल्प असला तरी जिल्हा मध्यवर्ती बँक, सेवा सहकारी संस्था यांच्याकडून आकारणी होत असल्याने प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांना हा व्याजदर १३ ते १४ टक्के होतो. व्याजदर अधिक, कर्ज जेवढे मागतो तेवढे मिळत नाही. पीक कर्ज योजनेप्रमाणे पीक विमा योजनेतही अनेक उणिवा आहेत. पीक बुडाले, नष्ट झाले तरी शेतकऱ्याला दिलासा मिळत नाही.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमागे वरील कारणांबरोबरच प्रामुख्याने पुढील कारणांचादेखील समावेश होतो. त्यामध्ये प्रामुख्याने मातीपरीक्षण न करता पिके घेणे, रासायनिक खतांचा अनावश्यक वापर करणे, यामुळे वेळेवर पाऊस येऊनही उत्पन्नात वाढझालेली दिसून येत नाही. खर्च मात्र भरपूर झालेला असतो. तसेच सध्या बियाण्यांचे असंख्य प्रकार बाजारात असल्यामुळे व त्यांच्या भडक जाहिरातीमुळे बियाणे वापराबाबत शेतकऱ्यांची दिशाभूल होते व शेवटी त्याची फसवणूक होते. याशिवाय सिंचनाची सोय उपलब्ध करून घेतांना विहिरीला किंवा कूपनलिकेला पाणी लागेल की नाही ही शंका शेतकऱ्यांच्या मनात असल्यामुळे तो विहीर किंवा कूपनलिका करवून घेण्यास धावावत नाही. एखादया शेतकऱ्याने तसे धाडस केले आणि विहिरीला पाणी न लागल्यास जवळचे भांडवल खर्च होते. घेतलेले कर्ज संपते, पुन्हा कर्जाची गरज असते परंतु जुन्या कर्जाची परतफेड न करू शकल्यामुळे कर्ज मिळणे कठीण अशा दुष्ट चक्रात शेतकरी सापडतो शेवटी त्याच्यासमोर उरतो एक मार्ग तो म्हणजे आत्महत्या.

आज शेती करणे म्हणजे कर्जबाजारी होणे असे समीकरण झाले आहे. एकीकडे शेती उत्पादन खर्च भरमसाट वाढत असतांना शेतीतील गुंतवणुकीवरील परतावा अल्प राहिल्यामुळे भारतातील शेतकऱ्यांकरीत शेतीचा व्यवसाय तोट्याचा ठरला आहे. त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी झालेला दिसून येतो व त्यामधूनच तो आत्महत्येकडे वळतो असा निष्कर्ष दांडेकर यांनी काढला आहे.

थोडक्यात पावसाचा अनिश्चितपणा, त्यामुळे दुष्काळ, दुष्काळामुळे झालेले पिकांचे नुकसान, त्यातून दुबार व पेरणी करण्यासाठी झालेला अनावश्यक खर्च, शेतीच्या आदानाच्या भरमसाट किंमती, बोगस बी-बियाण्यांचा सुळसुळाट, कापसाचा वाढता उत्पादन खर्च, परदेशी कापसाच्या आयातीमुळे कापसाचे कोसळलेले भाव, कोरडवाहू शेती, सिंचनाचा अभाव, पिकांची अल्प उत्पादकता, बँका व पतसंस्थांकडून केला जाणारा अपुरा पतपुरवठा, शेतीपुरक व्यवसायाचा अभाव इ.

राष्ट्रीय नमुना पाहणीने नुकत्याच केलेल्या ५६ व्या सर्वेक्षणात ३६ लाख कर्जबाजारी शेतकरी असलेला महाराष्ट्र देशात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. देशातील ४०: शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कर्जबाजारीपणामुळे होतात. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या सर्वाधिक आत्महत्या विदर्भातील आहेत.

ऋणग्रस्तता ही भारतीय कृषी व्यवसायातील अत्यंत विकट समस्या ठरली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ग्रामीण ऋणग्रस्ततेचे व तिच्या परिणामाचे अंदाज वेळोवेळी करण्यात आले.

शासन पुरस्कृत भांडवलदारी विकासाची धोरणे आणि गेल्या दोन दशकापासून केलेली उदारीकरणाच्या धोरणाची अंमलबजावणी यांचा परिणाम म्हणजे भारतीय कृषी व्यवस्था एका अभूतपूर्व अरिष्टांच्या कचाट्यात सापडली आहे. जी अनेक अरिष्टे आहेत त्यामधील सर्वात मोठे अरिष्ट म्हणजे शेतकऱ्याचा कर्जबाजारीपणा व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या.

थोडक्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक विकास जर साधावयाचा असेल तर कृषी विकासाच्या मार्गातील अडथळा म्हणजे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखणे काळाची गरज आहे. त्याकरीता शासनस्तरावर खालील प्रयत्न केले जाणे आवश्यक आहे.

१. मातीपरीक्षण व भूजल सर्वेक्षणाकरीत मोफत शिबिरे आयोजित करावीत.
२. पीक विम्याच्या कक्षेत सर्वच पिकांचा समावेश करावा.
३. प्रत्येक शेतमालाला हमीभाव निश्चित करावा.
४. भविष्यातील नजीकच्या काळातील शेतीमालाच्या संभाव्य दराची पूर्वकल्पना शेतकऱ्याला देण्यासाठी शासनाने स्वतंत्र यंत्रणा कार्यान्वित करावी.
५. विपणीतील दलालांची संख्या कमी करावी जेणेकरून शेतकऱ्याला आपला माल सरळ व्यापाऱ्याला विकता येईल.
६. त्या त्या भागातील शेती मालावर आधारित उदयोग त्याच भागात सुरू करावेत.
७. कर्ज वाटप करतांना त्याचा शेतीच्या शासकीय किंमतीच्या आधारावर त्याला आवश्यक असेल तेवढा कर्जपुरवठा केला गेला तर शेतीची योग्य मशागत होवून त्याचे वार्षिक उत्पन्न वाढेल व बँकेला कर्जवसुली चांगली होईल. सक्तीची वसुली करण्यासाठी होत असलेला बँकेचा खर्च वाचले आणि शेतकऱ्यांनाही मानाने व सन्मानाने जीवन जगता होईल. त्यांच्यावर येणाऱ्या संकटामुळे त्यास आत्महत्या करण्याची गरज भासणार नाही.

संदर्भ

१. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या चिंतन आणि उपाय, नरेंद्र लांजेवार
२. अर्थसंवाद
३. जागतिकीकरण नवीन गुलामगिरी, ॲडमिरल विष्णू भागवत
४. भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. देसाई, डॉ. सौ. भालेराव
५. अर्थशास्त्र विश्वकोश
६. योजना मासिक
७. भारतीय ग्रामीण बँक व्यवसाय, मुतालिक, देसाई, संतोष रा. दास्ताने.

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal

For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- ★ International Scientific Journal Consortium
- ★ OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.org